

МАКСИМ БУТЧЕНКО

ПЕТЛЮРА БОРОТЬБА

РОМАН

ХАРКІВ **КЛУБ**
2019 СІМЕЙНОГО
ДОЗВІЛЛЯ

РОЗДІЛ 1

Двері відчинилися. Майже хвилину з них ніхто не виходив. З'яяла лише чорна порожнеча прямокутного проходу. Свист іржавих залізних петель кілька секунд висів у повітрі, доки не обсипався разом із дрібним пилом на брудну бетонну підлогу. Темна-темна вранішня тиша ніби обклала поріг невисокого входу ватуою, крізь яку не могло проникнути жодного звуку. Раптом вугляна пелена проходу захвилювалася, по ній пробігли брижі, як по натягнутій тканині, й за мить імла розірвалася, випускаючи фігуру чоловіка; швидко крокуючи, він вирвався з п'тьми. Різкі, навіть нервові рухи свідчили про те, що той дуже поспішає. Здавалося, ніби він розігнався біля виходу, а далі ще й пришвидшив крок, щоб легкий осінній вітер здув із його тіла лахміття темряви, яке залишилося після похмурих коридорів.

Чоловік стрімко пройшовся широким двориком, огороженим обшарпаною цегляною стіною, проскочив розчинені навстіж металеві ворота, ступив три кроки ліворуч і зупинився. На його непримітному, звичайному обличчі промайнула хвиля подиву, наче він уперше опинився на широкій київській вулиці. Так буває, коли потрапляєш у знайоме місце після довгої відсутності, і звичний пейзаж здається ніби чужим, тому що пам'ять часто-густо позбувається непотрібних спогадів швидше, ніж ми можемо собі уявити. Хоч би що там було, однак цілком звичайна обстановка сутінкової пізньої осені змусила чоловіка заціпеніти й стати на мить деталлю проспекту, засипаного жовтим листям, сухі тільки якого опадали в блискучі чорнильні калюжі; обставленого триповерховими будинками з каламутними вікнами, схожими на очі древнього старця. Чоловік глибоко зітхнув, і вологе повітря холодним струменем проникло в горло. Він рушив, тепер уже не так швидко, уважно карбуючи кожен

крок, ніби відлічував відстань, котра збільшується між ним і Лук'янівською тюрмою, де його було ув'язнено майже три місяці.

Ранок 11 листопада був звичайнісіньким для перехожих, які шулилися від пронизливого вітру, намагаючись утримати в обіймах драпового пальта або добротного кожуха власне тепло. Двірник стояв біля парадного входу респектабельного будинку й, обіпершись ліктями на тонку криву мітлу, кутив самокрутку; білий дим огортав його на секунду, надаючи виснаженому обличчю якоїсь дивної загадковості. Візник дрімав на передку, вчепившись зашкарубленими долонями із синіми прожилками вен за віжки. Вельможна дама, притримуючи від вітру криси свого широкого капелюшка, а іноді піднімаючи комірець легкої шубки, граційно простувала тротуаром.

Однак ніхто не помічав нашого чоловіка з високим чолом, рівним носом і міцно стиснутими губами. Він усе йшов, поважно карбуючи крок, ніби на параді. Колишній в'язень був одягнений у військовий френч, на голові офіцерський кашкет, на руках — шкіряні рукавички. Крокував твердо, немов даючи долі таким чином зрозуміти, що не вона керує ним, а він нею. Ніхто, авжеж, ніхто не міг навіть припустити, у якому бурхливому вирі подій закрутиться невдовзі все в цьому місті: перехожі, дворник, пані та інші кияни, — після виходу з ув'язнення цього непомітного громадянина.

— Симон Васильович? — грубий голос раптом пролунав позаду.

Чоловік зупинився, обернувся.

— Так, — коротко відповів.

— Петлюра? — не вгавав незнайомиць.

— Справді так.

Перед ним стояв юнак. Легкий пушок на щоках, великі зелені очі, чубчик, що спадав на лоба. Він м'яв у руках кепку,

трохи хвилювався. Форма юнкера виказувала в ньому людину, яка обрала кар'єру військового.

— Я... Я багато чув про вас, — нарешті промовив юнак.

— Гм... Дозвольте поцікавитися, що саме, — Симон Васильович ледь усміхнувся.

— Та так... Казали, що ви три аршини на зріст... Руки — ніби дві лопати... Брехали, що ви чорний, як смола... Й ікла стирчать... — хлопець геть зніяковів.

— Он як! Ну, як бачиш, брате, ікла я сьогодні вдома залишив, — Петлюра знов усміхнувся.

— Справді? — запитав юнак і лише тоді втямив, що бовкнув дурницю.

— Як тебе звати? — спитав Петлюра.

— Гаврило я, — відповів юнак.

— От що я тобі скажу, Гавриле. Я звичайний. Розумієш, немає нічого в мені особливого, крім віри, — мовив Симон Васильович.

— Віри? — знову перепитав юнак, не розуміючи, про що йдеться.

— Так, брате. Скажу тобі, що той, хто розкриє секрет віри — розкриє секрет життя.

А потім по-дружньому поплескав хлопця по плечу, попрощався й пішов у бік готелю «Прага», що неподалік від Софійської площі. Місто прокидалося, на тротуарах ставало все більше перехожих. Мчали екіпажі, деренчали на бруківці фаєтони. Легкий шум заповзав у вушну раковину, неначе вуж, сподіваючись знайти там собі сховок. Вулиці наповнювалися шурхотінням, окриками, фирканням. Усе це невидимими потоками стікалося по семи пагорбах і розливалось, подібно до стрімких ручаїв. Але Симон Васильович не чув нічого, що могло б збити його з рівномірного плину думок, який відповідав його статечній ході. Цей ранок, нічим не прикметний для оточуючих, став для нього перепусткою в інший світ. Ні, не по міській бруківці

йшов Петлюра, не по осінній грязюці, яка темним, каламутним супом розлилася по тротуару, — він підносився над камінням, пурхав у повітрі пташкою, зависав у повіваннях вітру. Скоро, скоро все вирішиться, ось тільки чи вистачить у нього сил? Чому з голови не йде думка про Україну; які вихори здійснюються в його свідомості знову й знову? І як бути з гетьманом, проти котрого він обіцяв не виступати? Де ця тонка грань між словом і ділом? Якщо все зруйнується, то хто виграє? Надворі була осінь 1918 року — час великих подій і маленьких людей.

Ось, нарешті, поріг номера готелю, де він мешкає. Відразу вийшла здивована Ольга. Обійми, ніжність, тепло. Симон Васильович прихилився до дружини, відчув слабенький аромат. Що це? Старі парфуми? Сукня ввібрала в себе пахощі церковного ладану? Чи, може, це терпкий аромат трав, які вона збирала за містом, а потім ламала висушені стебла тонкими пальцями, кидала в чайник, заливала окропом; і густий польовий запах огортав її шкіру, неначе проникаючи в плоть. Так, саме так і є — її душа пахне духмяною травою.

— Я так чекала! Останніми днями бозна-що відбувається, — Ольга гладила чоловіка по щоках.

— Мені казали. Казали...

— Чи хвилюватися мені, Симоне? Я стільки потерпала...

— Знаю, знаю, моя мила. Але якщо доля дає ще один шанс, то гріх ним не скористатися... Адже ти сильна, усе витримаєш, Оленько.

— Так, я сильна, сильна... Сама повторюю раз у раз... Уже втомилася повторювати.

— Ні, ні, не впадай у відчай. Коли й ти поступишся, то хто залишиться?

— Хто? Не знаю. Це місто. Вулиця. Перехожі. Поглянь у вікно. Подивись на людей, зазирни їм в очі. Їм же нічого вже не треба, хіба що спокою.

— Бачу, бачу...

— Чи не авантюра це — виступати проти гетьмана? З ким? Хто піде за тобою? Чула, що Володимир Кирилович¹ на зібранні заявив: шансів перемогти вчетверо менше.

— Так, знаю, це схоже на входження в п'ятьму... Не можу осягнути, Ольго. Але й відмовитися також. Ніби щось притягує мене... Вабить... Не розумію досі, як учинити...

Уже мало не всоте вони розмовляють на цю тему. Багато разів сідали за стіл, запалювали свічі, й бурштинове світло забарвлювало їхні худі обличчя, в'язка світляна олія застигала на стінах нерівними шарами. Тоді, коли весь світ обмежувався чотирма стінами їхнього помешкання, коли простір стискався до семи аршинів, коли повітря важчало й лягало їм на плечі невидимим камінням — вони говорили про майбутнє так, неначе воно було сьогоднішнім. Говорили про країну, якої не було на карті та в географічних атласах, але вона існувала в їхніх серцях; і реальність перетворювалася на вимисел, а вимисел ставав реальністю. І зараз вони все повертались і повертались до давньої бесіди — двоє людей, які обрали спільний життєвий шлях.

— Я знаю, що потрібно боротися, але чи прийшов час, Симоне? Гетьман ще й досі могутній! — хвилювалась Ольга.

Симон Васильович мовчав. Дивився в темні очі дружини, на тоненькі срібні ниточки ранньої сивини, які простяглися від скроні. Вона думала про те, як невисловлене, таємне лихо (те, що між здогадками й пересторогами) може раптом з'явитись і все зруйнувати. Усе їхнє життя може на секунду завмерти, зупинитися, а потім понести їх бурхливим потоком, і тоді вже не буде чим зарадити, не буде змо-

¹ Володимир Винниченко (1880—1951) — український політичний і державний діяч, прозаїк, драматург і художник. Автор багатьох декларацій і законодавчих актів У.Н.Р. Саме він 10 червня 1917 р. на 2-му Всеукраїнському військовому з'їзді оголосив І Універсал Центральної Ради. *(Тут і далі прим. авт., якщо не зазначено інше.)*

ги повернути назад. Так, саме так, неначе сухий аркуш пергаменту, чутливий до доторків вітру, вразливий до дихання протягу, — жіноча душа відчувала примхи долі!.. І зараз, коли чоловік повернувся з тюрми, після тяжких днів розлуки, вони опинилися перед вибором, не до кінця розуміючи, до чого все це приведе.

— Можливо, відмовишся від повстання? — нарешті промовила Ольга.

— От уже й Національний Союз визначився — виступати проти гетьмана. Мені треба потрапити до січових стрільців. Трохи часу... Так, певно, що так, — трохи часу, — сказав Симон Васильович і легенько хитнув головою.

— Боюся, аби не сталося так, що почнуть, а потім кинуть усе на півдорозі. Це буде найгірше для всіх нас, — Ольга поправила пенсне, що сповзало з її маленького носика.

— Усе так, моя рідна... Усе саме так... Сьогодні зустрічаюся з Андрієм Григоровичем¹. Подивимося, що він скаже, — відповів Симон Васильович.

Жінка хотіла була щось додати, та раптом із кімнати до вітальні вийшла заспана Леся в нічній сорочці. Довге волосся спадало на щічки. Босі ніжки тихо ступали по бордовому килимку; дівчинка терла кулачками обличчя — вона ще як слід не прокинулася, тому не розуміла, що відбувається.

— Лесику! Мій Лесику! — вигукнув Симон Васильович.

Дівчинка зупинилася, завмерла, а потім побігла до батька, який розпростер руки для обіймів.

— Татусю, татусю, — дочка обійняла його, притулилась усім тілом.

Так вони й стояли — Ольга, яка зняла пенсне й тримала його в руках, Симон Васильович, що цілував доччине волосся,

¹ Андрій Григорович В'язлов (1862—1919) — за часів Гетьманату начальник в'язничного управління, член Сенату Української держави, міністр юстиції (жовтень — листопад 1918). Особисто клопотався перед гетьманом про звільнення Петлюри.

і маленька дівчинка, для котрої повернення батька було схоже на казку зі щасливим кінцем.

День минув тихо. Симон Васильович відпочивав, а наступного ранку поїхав до В'язлова, який усе поривався відвести його до гетьмана. Андрій Григорович нервово ходив по кабінету, і його кругле обличчя, гладко зачесане волосся, випещена борода — усе свідчило про нього як про людину старої формації. Було видно, що колишній депутат Державної Думи і скликання від Київської губернії, а нині міністр Української Держави дійсно хвилювався. Йому хотілося довести Петлюрі, що не все ще втрачено. Та й справді, скільки гетьман зробив для розвитку науки й держави! Хіба цього мало? Симон Васильович уважно слухав монолог старого приятеля, намагаючись уловлювати не лише слова, але й паузи.

— Зрозумій, що виступати проти Скоропадського — це найбезглуздіша ідея, котра могла прийти в гарячу, нерозсудливу голову. Так, Павло Петрович перегинав палицю. І що ж? Краще буде переконувати його! Говорити, говорити, — доводив В'язлов.

— Андрію Григоровичу, усе слушно ти кажеш. Тільки ж скільки тих бесід уже було! Я, як голова Земського союзу, звертався до нього, вимагав, наполягав — припинити грабувати селян. Знайти інші методи. І що ж? Дозволь спитати тебе — що ж? — Петлюра сидів на стільці, закинувши ногу на ногу.

— Усе змінилося, Симоне Васильовичу. Навіть він. А може, підемо до нього? Поговоримо по щирості. Адже річ не лише в нас, але, біс його бери, в Україні! Кожен необдуманий крок, кожне нерозумне зволікання подібні до злочину! — міністр підвищив голос, намагаючись достукатися до співрозмовника.

— Не знаю. Вже й не знаю. Можливо, тільки заради країни. Коли так поставлено питання, ти ж розумієш, що амбі-

ціям моїм немає місця... Тільки б зберегти державу. Піти з ним поговорити... — Петлюра засумнівався.

Йому раптом спало на думку, що не варто гарячкувати. А може, В'язлов і має рацію — гетьман уже не той, що був раніше; час шліфує камінням нещастя людський характер. І можливо, якщо сказати йому кілька правильних слів, зробити наголос на потрібному, закликати до здорового глузду — можна домовитися? Навіщо нове кровопролиття, навіщо знову — війна?

— Ну що ж, я думаю, варто спробувати, — Симон Васильович повільно розтягував слова.

— Справді, справді! Повір, він уже все усвідомив. Усе! — у голосі Андрія Григоровича промайнули теплі нотки, він навіть усміхнувся.

Обидва приятелі трохи розслабилися. Майбутнє вже не здавалося таким невідворотно грізним. Нервово очікування зустрічі з гетьманом зародилося в грудях у Петлюри. Думки накочувались, неначе снігова лавина, яка несеться з гір; йому так багато хотілося сказати Скоропадському — м'яко дорікнути або й посварити, однак дати місце надії. У приміщенні навіть трохи посвітлішало. Раптом у двері постукали. В'язлов відповів, що можна зайти. До кабінету увійшов високий худий чоловік, який тримав у руках папку. Він упевнено підійшов до міністра й, навіть не показуючи документи, злегка нахилився і прошепотів щось Андрію Григоровичу. Той зробив великі очі, його обличчя перекривила гримаса. Йому хотілося голосно закричати, але присутність гостя стримала. В'язлов повільно пройшов до свого крісла, узявся за широку спинку й важко опустився в нього. Рука припала до підборіддя, пальці нервово зашелестіли дводенною щетиною. Здавалося, на його тіло раптом почали тиснути тонни повітря, а губи безгучно ворушилися. Петлюра розумів, що гість приніс украй неприємну звістку, і навіть дещо підвівся на стільці, щоб міністр швидше звернув на нього увагу.

— Це кінець, Симоне Васильовичу. Так, це кінець, — приречено прохрипів В'язлов.

— Що сталося? — Петлюра стривожено глянув на приятеля.

— Гетьман вирішив створити федеративний союз із Великоросією. Грамоту підпише завтра. Незалежності України більше не буде, — глухо відповів міністр.

— Як же так?! — скрикнув Симон Васильович, не стримавши емоцій.

— Не розумію. Адже ми щойно говорили, що йти до білих — це не вихід, а глухий кут. Напевне, це Гербель¹... Господи, це він... Посади забажав... Прем'єром... — В'язлов намагався добирати слова, але врешті зірвався й міцно вилаявся.

— Такі справи... — протягнув Петлюра.

Він також не знав, що казати. Коли так, то всі сподівання на те, що гетьман змінить свою думку і його можна буде переконати, є марними. Але ж тепер! Яке швидкоплинне життя настало — міняється, неначе подув вітру!..

— Так, іще одне... Хочу тобі сказати... — В'язлов, усе ще ошелешений звісткою, перебирав подумки слова, намагаючись знайти більш прийнятні.

— Я слухаю, — відчув щось недобре Петлюра.

— Скоропадський хоче тебе заарештувати, — витиснув із себе міністр.

Симон Васильович, вслуховуючись у дрібну барабанну дрож у грудях, у це пульсуюче відчуття, розумів, що дедалі більше втрачає самовладання, однак звістка про ймовірний арешт зненацька викликала протилежну реакцію.

— Як? Знову? — нервово всміхнувся він.

¹ Сергій Гербель (1856—1936) — проросійський поміщик, державний діяч Російської імперії, член Державної Думи, голова Ради міністрів Української Держави в листопаді — грудні 1918 р.

— Так. Вважає, що саме ти підбурюєш військових до повстання. Адже він саме тому хотів перекинути січових стрільців у Львів, а ті відмовилися. Очевидно, гетьман вирішив, що ти їх під'юджуєш, — сказав Андрій Григорович.

— Уже й не вгадаєш, що спало йому на думку. Ну, що буде, того не минути, — Петлюра підвівся й осмикнув свій військовий френч. Він кивнув, злегка стиснув губи, а потім розвернувся і вийшов з кабінету.

На вулиці починався дощ. Холодна вода стікала з небес, неначе вони продірявилися, потоншали від тертя часу, перетворилися на трухляву масу, яка нависала над землею. Було якось особливо незатишно. Хмари, темні, наче сажка, висіли врівень із верхніми поверхами — і по склу збігали чорні краплі. Голі дерева, ніби виснажені подорожні, застигли на вулицях. Візок торохкотів на вибоїнах. Симон Васильович дивився, як візник поганяє гніду кобилку, а та повільно бреде, схиливши голову. Копита опускаються у глибокі калюжі, а потім зі сплеском піднімаються знову. Краплі дощу розтікаються по морді конячки, і тільки її розумні очі, сповнені людського подиву, залишаються сухими...

Наступного дня, тільки-но каламутний осінній світанок заяснів на вулицях Києва, у напрямку Білої Церкви вирушив автомобіль. На задньому сидінні був Петлюра. Поряд із ним — командир окремого корпусу Залізничної охорони Олександр Осецький¹. Тонкі чорні вусики увиразнювали кругле обличчя Олександра Вікторовича, руки час від часу лягали на офіцерський наган, котрий він тримав у себе на колінах. Кожен поворот, кожен вигин дороги, кожного стрічного вони

¹ Олександр Вікторович Осецький (1873—1936) — український військовий діяч, генерал армії У.Н.Р. З 12 лютого 1918 р. — начальник Українського Генерального штабу. З 15 листопада 1918 р. — Наказний отаман У.Н.Р. та за сумісництвом начальник Генерального штабу військ Директорії.

разом із Симоном Васильовичем підозрювали у змові; здавалося, ось-ось вони почують рев двигуна позаду. І тоді доженуть їх і схоплять, доставлять до гетьмана, а той вирішить їхнє питання надзвичайно швидко — двома пострілами в потилицю.

— Як думаєш, варта вже шукає мене? — перервав мовчанку Петлюра.

— Коли не шукає, то готується, — відповів Осецький.

— Правда, правда... Головне, щоб нам усім зібратися. Січовики нас зустрінуть? — непокоївся Симон Васильович.

Він тривожно поглядав на співрозмовника, що закутався в шинель, піднявши комір. Осецький заплющував очі й намагався глибоко дихати, щоб стримати вібрацію каменя, який тиснув у грудях.

— Зустрінуть. Віриш, Симоне Васильовичу, піднесений дух у них, не втрачають надії, — мовив командир.

— Дуже на це сподіваюся, — відповів Петлюра.

Це був час довгих розмов, сутінкових слів і душевного неспокою. Двоє їхали в машині, обабіч текли осінні ліси, жовте лахміття висіло на гілках. Тривожне очікування природи перед зимою дивним чином збіглося з очікуванням у їхніх серцях.

Цього вечора у військових бараках січових стрільців, розташованих неподалік від залізничного вокзалу Білої Церкви, стояв гомін. Приїзд Петлюри наробив чимало галасу. Гайдамаки виходили назустріч, простягали свої сухі, натружені руки; у їхніх очах було стільки надії! І як же влаштовано людину: вона потребує щоденної порції уповання на світле; жадає насититися соком надії, тому що це і є еліксир життя!.. Вісім сотень бійців вишикувалися перед Симоном Васильовичем, і густий туманний серпанок витав над їхніми головами...

На зборах Національного союзу пристрасті завирували ще дужче. Винниченко багато разів підводився за столом і виго-

лошував чергову промову, Микола Шаповал¹ розповідав про зраду гетьмана. Він емоційно стукав по столу, вимагаючи покарання для Скоропадського, тому що той зрадив інтереси робітничого класу.

— Це зрада не тільки України, а й усієї соціалістичної революції. Так, я твердо заявляю, що ми, соціалісти, — я і Володимир Кирилович — докладемо всіх, Господи ти Боже мій, усіх зусиль, щоб знести цього маріонеткового гетьмана! Так, і ніяк інакше! — Шаповал нависав над столом і немовби припечатував долонею кожне слово.

— Правильно! Правильно! — підтакував Винниченко. Він давно вже задумав створити новий державний орган — Директорію, маючи за взір французьку революцію. На чолі повинні стати кілька директорів, які керуватимуть Україною до виборів.

Осецький сидів мовчки. Підвівся Євген Коновалець² і розповів, як напросився на аудієнцію до гетьмана й переконував його скасувати федерацію з Росією.

— Отож, шановне зібрання. Кажу я йому це, а він хитає головою і всміхається. Розповідаю, що не погодяться гайдамаки з його наказом, — як об стінку горохом. Як є, так і є! — повільно промовив Коновалець.

— Ах! Смішним, дріб'язковим видається весь процес перемовин із цим нещасним, слинявим кретином, — закричав Винниченко. — Ось він, сидить у моєму кабінеті, за тим самим столом, що я за ним приймав делегацію Антанти, комісарів, більшовиків. Яка велика сила невігластва: цей

¹ Микола Шаповал (1882—1932) — український політичний і громадський діяч, член Центральної Ради, публіцист, соціолог, поет, за фахом лісник.

² Євген Коновалець (1892—1938) — визначний діяч українського націоналістичного руху, учасник Першої світової війни. Ферих (прапорщик) збройних сил Австро-Угорщини, згодом полковник армії У.Н.Р., організатор і керівник Української військової організації, очільник Проводу українських націоналістів (з 1927 р.).

обмежений, неосвічений, може, навіть хворий офіцер російської армії щиро вірить, що він гетьман, тобто вищий за інших!

У бараку стало тихо. Упиваючись власною красномовністю, Винниченко продовжив:

— Лисиця з довгою головою, породистим носом і круглими, каламутними, неухважними, трохи розгубленими очима. У кутиках рота збирається слина, коли він говорить. І говорити він любить грубими, обшарпаними словами, перестрибуючи з однієї теми на іншу, кричаючи, і складається враження, що його треба відправити до лікарні, — громив він гетьмана.

Додати що-небудь чи заперечити ці слова ніхто не бажав.

— І от зараз! У ці смутні часи, сповнені почуття обов'язку, ми повинні виступити проти нього, як виступають проти зарази, що поширюється країною! Пропоную себе на посаду голови Директорії, а Симона Васильовича Головним отаманом. Що скажете? — Володимир Кирилович окинув поглядом присутніх, а потім погладив невелику акуратну борідку.

Зібрання застигло. Шаповал знову підняв руку, щоб заявити про свою позицію, але раптом, — неочікувано для всіх присутніх, однак цілком у згоді з вибором, який забурував у душі Петлюри, — він підвівся, долаючи опір повітря, наче плавець проти течії, — і тоді не лишилося жодних інших слів, котрі могли бути сказані в цей пізній час. Тому Симон Васильович глухо, ніби в колодязь, вимовив лише одну фразу; і цей довгий, протяжний звук перетворився на птаха, що бився крилами об дерев'яну стелю:

— Іншого шляху, крім повстання, у нас немає.